

МИЛОРАД СТОЈИЋ
старе културе и народи на тлу средњег поморавља

ПРАИСТОРИЈА

СИНХРОНИСТИЧКА ТАБЕЛА

време	култура	период	важнија налазишта
5000	старчевачка	старији неолит	Дрновац Параћин Супска Течић Буковче Бунар Доње Штипље
4000	винчанска	млађи	Сиоковац Својново Дрновац Параћин Супска Велики Поповић
3000	бубањско-хумска II баденска	прелазни период из каменог у метално доба	Остриковац Светозарево
2000	костолачка		
	бубањско-хумска III	рано бронзано добра	Мајур Остриковац Рашевица Бресје
	винковачка		Светозарево
	ватинска	развијено бронзано добра	Мајур Параћин Рајкинац
	параћинска		Светозарево
1000	култура поља са јрнама	прелаз из бронзаног у гвоздено доба	Параћин Белица Мајур
	старије гвоздено доба	старије гвоздено добра	Светозарево Ланиште Мајур Мајур Батинац
	трибалска		
	келтска	млађе гвоздено добра	Доње Штипље Светозарево Параћин
	дачка		

**Издавач
ЗАВИЧАЈНИ МУЗЕЈ СВЕТОЗАРЕВО**

**Одговорни уредник
САВО ВЕТНИЋ**

**Редакциони одбор
ЉУБИЦА ЗДРАВКОВИЋ
МИРА БОЈКИЋ
МИОДРАГ АЛЕКСИЋ
ЗОРАН МОРАВЧЕВИЋ**

**Рецензија
Др. ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ**

**Лектор
ЛЕЛА ЖУНИЋ**

**Фотографије
БОРИВОЈ СУДАР**

**Ликовна опрема
СЛОБОДАН СЕЛЕНИЋ**

**На корицама: коштана антропоморфна
статујета из Дреновца**

У В О Д

Радно подручје Музеја у Светозареву поклапа се са пределом котлинског карактера који окружује Јухор, шумадијска брда и огранци Кучаја. У северозападном делу овог подручја налази се маркантна громада Црног врха.

Велика Морава и њен слив су од икона юмотућавали комуникације овог подручја са западним, северним и јужним деловима Балкана, а река Црница, која се надовезује на слив Тимока, стварала је услове за контакте и са североистичним деловима Балканског полуострва.

Природне погодности учиниле су да је овај крај одувек био нека врста средишта где су се слиvala културна струјања са различитих страна. Средње Поморавље, међутим, није само било тле на коме су се стицали страни културни утицаји, већ и културно жариште са значајним достигнућима аутохотних популација.

На археолошко богатство ове области скренуо је пажњу још у XIX веку Ф. Каниц, аустријски инжењер и истраживач — хуманиста, који је културној јавности дао прве податке о појединим споменицима. У другој половини овог века започела су археолошка истраживања. За упознавање праисторије велики значај имала су испитивања Д. и М. Гарашанин, Б. Галовића, В. Трбуховића, Д. Крстића и С. Ветнића.

Оснивањем Завичајног музеја у Светозареву 1954. године, започето је систематско истраживање и заштита споменика културе. Активношћу Музеја и уз помоћ бројних сарадника на терену

прикупљени су основни подаци за приближно 1000 археолошких локалитета, од којих је више од 400 из праисторијске епохе.

Присуство палеолитских и мезолитских култура (време до VIII миленијума) још увек није потврђено одговарајућим налазима, али се и они могу очекивати, с обзиром на то што су недалеко одавде, у сличним геоморфолошким амбијентима, откривена артефакта палеолитског човека (Градац крај Баточине).

На овом подручју се праисторијске културе континуирано прате од старијег неолита (VI миленијума старе ере), па до доласка Римљана, када се формално завршава праисторијски период.

МЛАДЕ КАМЕНО ДОБА — НЕОЛИТ
(око 5300 — 3100. година пре н. е.)

Млађе камено доба средњег Поморавља представља део јединственог културно-економског процеса, који се, од VII до III миленијума старе ере, одвијао на подручју југоисточне Европе и Близког истока. Повољни климатски услови у овом периоду и нека достигнућа, пре свега у култивисању вишег ћрста житарица, остварена у претходном — мезолитском периоду, омогућили су коначни прелазак са непроизводне — скупљачке — привреде и скитачког живота на производњу економику — земљорадњу — и седелачки начин живота, што је имало далекосежне последице на све облике културе. Неолит на тлу средњег Поморавља, као и на читавој територији Србије, представљају две сукцесивне културе: старчевачка и винчанска.

На подручју средњег Поморавља откривено је око десет насеља старчевачке групе, од којих су истражена она у Течићу, Дреновцу, Буковчу, Бунару, Доњем Штипцу и Деоници.

Насеља су подизана на блатим осуђачним поднама, покрај река или јаких извора. Површина њим износи од неколико ари до неколико хектара.

Стамбени објекти су колибе које су имале мање или више укопану основу и зидове од прућа, облепљене блатом.

Покојници су сахрањивани у зграженом положају, лицем окренутим западу. Од прилога, у гробовима се налази посуђе, међу којима и лепо обликовани и богато украсени пехари.

Оруђа су израђивана од камена и кости. Од камена су израђиване фине углачане секире трапезастог и језичастог облика. Ножеви су од кремена и имају фине регуширане сечива. Инструменти за обраду керамике и коже рађени су од кости. Основни вид приређивања била је мотичка земљорадња, а допунски — лов, риболов и гајење припитомљених животиња. Житарице: пшеница, јечам и просо, давале су мало рода, јер једва да су биле прошле степен од дивљих ка култивисаним врстама.

С јубиларом на врсте житарица и начин обрађе земље, једино се уз велики труд свих чланова заједнице могла обезбедити неопходна количина жита за исхрану и семе. Несумњиво да је таква ситуација у приређивању била одлучујућа за развој свих облика културе. Карактер те основне активности условио је све друге облике производње и културе уопште. Основна карактеристика производње осталих добара југледа се у масовној изради, али само одређених облика, који се у вековном трајању културе нису богатије променили. Та упорност у производњи одређених облика одраз је својеврсне идеологије, јер је сваки нови производ требао да потврди њеност наслеђеним идеалима целог друштва.

На старчевачким насељима највише је откривено керамичког посуђа. Појава судова од печене земље вероватно је, у овој култури, проузрокована потребом да се скинута летина чува за дуже време, односно да се жито и остали плодови, осетљиви на влагу и штеточине, заштите. Судови су благо

Старчевачка култура
(око 5300 — 4300. године пре н. е.)

**Винчанска култура
(око 4300 — 3100. године пре н. е.)**

У средњем Поморављу евидентирано је 14 насеља винчанске културе, од којих су делимично истражена налазишта у Дреновцу, Својнову, Иванковцу, Супској, Великом Поповићу, Параћину и Буџири.

Насеља су смештена на благим падинама у близини Велике Мораве или њених притока. Најчешће обухватају површину већу од 1 ха. Стамбени објекти су надземни.

Основа је правоугаона и често великих димензија (7 x 8m). Поједине куће имале су зидовима одвојене просторије за становање, чување хране, радионице и одржавање култа.

У овом крају нису откривени гробови, али је сасвим извесно да су покојници сахрањивани у згрченом положају, као што је то утврђено на неким другим локалитетима винчанске културе.

Са винчанских локалитета потиче велики број оруђа, која потврђују земљораднички карактер економике ове културе млађег неолита. Од кремена су израђивани ножеви, зупци за српове, врхови пројектила и сврдла. Поједини ножеви имају посебно обликовану дршку и дуго, фино ретуширано сечиво. Посебно су били цењени ножеви од опсидијана (вулканско стакло), који је добављан чак из средње Европе, што указује на трговачке везе винчанских заједница из Поморавља са удаљеним крајевима. Секире различитог облика, величине и намене, израђиване су од камена фине структуре. Од кости су израђиване различите алатке: шила, игле, спатуле, харпуни, удице, врхови пројектила, специјални држачи у које

су уметане камене секире — чиме се добијала нека врста мотике — плута, и тако даље.

У винчанској култури, као и у претходној старчевачкој, није изразитије издиферицирano оружје од оруђа; многа оруђа су у одређеном моменту могла да послуже као средство за одбрану, пре свега веће камене секире и дуги шилјци од кости или рога.

На налазиштима у средњем Поморављу посебно је богато заступљено посуђе од керамике. С обзиром на величину и облик, постоји неколико врста судова, од сасвим малих (2 — 3 см) до веома великих (више од 1 м.) — од врло једноставних форми до раскошних облика. Судови се јављају у три основне форме: конични, биконични и судови са биконичним трбухом, који имају наглашен врат. У оквиру ове три врсте постоји низ варијанти, зависно од тога колико је неки део суда истакнут или како је профилисан; срећу се благобиконичне зделе, амфоре, питоси итд. Већина судова има фино углашане зидове, чиме је појачана њихова непропустљивост.

Посуђе је украшено канелурама, урезивањем, бојењем, глачањем, као и рељефном декорацијом. Од мотива најчешћи су метопе и фризови, испуњени филипиним канелурама, меандроидне траке испуњене убодима, медаљони, спирале, насликаны троугли, итд. Јављају се и различити облици рељефне декорације: декоративне дршке брадавичастог облика, зооморфне дршке и антропоморфни рељеф. И приликом печења постизани су

значајни колористички ефекти — прекривањем одређених површина суда приликом печења стварање су различите нијансе.

Производња појуба од керамике, и поред обилне производње, није се одвијала стихијски. Од самог почетка културе до њеног завршетка, производите су се само одређене врсте судова. Наравно, у оквиру сваке врсте наступиле су постепене промене, углавном да би се побољшала функционалност или улепшала форма. Захваљујући тим постепеним променама на појубу, скоро идеално се прати развој одређених врста судова.

За упознавање духовног живота у винчанској култури, као и за сагледавање дometа њене уметности, посебно је значајна антропоморфна пластика — статусте у облику људске фигуре. Њих у овом крају има толико да може да се прати целокупан развој како уметничке форме тако и садржаја, који им је придаван од стране носилаца винчанске културе.

Антропоморфни облик, на најстаријим примерцима, тектонски је дат, са свим анатомским појединостима, уз минимум урезаних детаља или орнаментике. У даљем току винчанске културе долази до постепеног смањивања пластицитета статуeta, уместо кога се све више јавља орнаментика. При крају винчанске културе стварају се потпуно апстрактне форме — некадашње статуete су сведене на скоро дводимензионалну подлогу, на којој се изводи неразумљива декорација. Та »пластика« обележава крај винчанске културе. Интересантно је да што се

ваше повећала орнаментика на Стапуетама — смањивала се на појубу. Овај »развој« бинчанске пластике не представља чисто ликовни ток. Сасвим је сигурно да су те нове ликовне форме, уствари, последица суштинских промена у функцији тих стапуeta, односно промене у читавом винчанској друштву. Међу бројним стапуeta из средњег Поморавља издвајају се монументални примерци из Дреновца: Мајка са дететом и Моравка. Њихова величина и свечани изглед потврђују да су оне створене у спрећеним приликама и за специјалну сврху. У време када су оне настале, периферне области винчанске културе биле су захваћене смажним притиском неких агресивних култура. То је изазвало масовно досељавање избеглица у средње Поморавље, које се налази у најбезбеднијем делу винчарске културе — у њеном средишту. За винчанске земљораднике у средњем Поморављу то је био велики изазов, иаку се нису нашли под директним ударом агресора. Домаће и придошли становништво је учинило све да се заштити. Управо те монументалне фигурине представљале су главно средство подстицања па борбу. Монументалност и свечани изглед тих главних објеката винчanskог култа требало је још једанпут да све појединце опомену на, с једне стране, вредности свог друштва које треба штитити, а, с друге стране, на реалну опасност. Тада комплекни садржај је отетворан у поменутим фигуринама. Поред антропоморфне, у средњем Поморављу је богато заступљена зооморфна пластика: бикови, птице и змије — карактеристични

представници три сфере које окружују човека. Бик је одувек сматран симболом плодности — представник земље, птица је симбол неба, и змија симбол периодичних промена и смрти — подземља. Ова три симбола повезана у једном култу, у ствари илуструју: сејање, развој и жетву житарица (змија сејање, птица развој, бик жетву). Култном инвентару припадају бројни жртвеници са троугаоним постољем и одговарајућим бројем глава и ногу животиња на угловима. Често се срећу и култни судови у облику различитих реалних и фантастичних животиња. Сасвим је сигурно да оне персонификују различите позитивне и негативне сile, оне које треба подстицати и оне које треба неутрализати. Велика пажња приликом израде и украсавања поклоњења је просопоморфним поклопцима (поклопци по којима се налазе прте лица), који су служили да поклоне судове у којима су чувани посебно вредни садржаји, вероватно семе за севу или последња резерва жита која је смета да се користи у посебним случајевима. Импресиван и помало застрашjuјући изглед — огромне очи и рогови — требало је да опомену да смо што се као садржај налази испод њих представља предмет њихово заштите.

Пред крај IV миленијума у средњем Поморављу појављују се популације које у историјском смислу представљају прелаз из неолита у бронзано доба. Носиоци нове културе брзо су изашли на крај са заједницама винчанске културе.

**ПРЕЛАЗНИ ПЕРИОД
ИЗ КАМЕНОГ У МЕТАЛНО ДОБА
(око 3100 — 2100. године пре н. е.)**

Почетној етапи овог периода праисторије дају обележје културе са територије великих руских степа и Кавказа. На том простору највише су се осетиле климатске промене, када је влажно и топло поднебље, крајем IV миленијума старе ере, сменила сува и хладна клима, тако да на том подручју није било услова за даљи опстанак земљорадничких култура. Простране травнате површине, које су тада настале, омопућиле су развој култура заснованих на сточарству, а проређене шуме — њихово кретање. За релативно кратко време ове културе су се прошириле на простор читаве југоисточне и средње Европе. Под њиховим утицајем многе затечене културе мењају свој карактер. Донедавно мирни суседи одједанпут постају агресивни, тако да је III миленијум старе ере испуњен сталним сукобима. Новим приликама није се прилагодила винчанска култура, која упорно, у потпуно изменењим друштвеним и климатским условима, настања своју традиционалну економију и културу. Нема сумње да је то главни узрок нестанка винчанске културе.

На подручју средњег Поморавља присутне су три културе, овог периода: бубањско-хұмска (Бубањ — Хұм II), баденска и костолачка. Локалитети у оквиру Светозарева потврђују да је овај период имао буран ток — ни једна културна група није стигла да развије свсје економске и културне потенцијале а већ ју је потискивала нека друга — јача.

Бубањско-хұмска група формирана је у јужном Поморављу и Понишављу као органак јединственог културног

комплекса са територија данашње Румуније и Бугарске, групе Кријодол — Салкуца. У јужном Поморављу продор ове групе проузроковао је замирање винчанске културе. Након периода стабилизације, носиоци бубањско-хұмске групе почињу територијално да се шире, када запоседају и средње Поморавље. Локалитети у Остриковцу и Мајуру су најсевернија налазишта бубањско-хұмске групе у долини Мораве.

Насеља бубањско-хұмске групе подизана су на природно утврђеним и доминантним местима, са којих се најлакше контролису путеви у њиховој близини. Интересантно је да је најстарије насеље ове групе у средњем Поморављу подигнуто директно на супротној обали Мораве, од великог неолитског насеља у Супској. Површина насеља износи око једног хектара.

Станица су надземна, са зидовима од кола облепљеног блатом. Поред стамбених објеката често се срећу култне јаме или јаме за отпадке.

У овом крају окривено је мало сруђа и оружја бубањско-хұмске групе. Најчешће се срећу фино обрађени кремени ножеви четвороугаоног јублика, алатке од кости и пршиљенци од печене земље. Сд сружија је пронађен само један камени чекић, са отвором за држаље.

Економика је била заснована на земљорадњи и сточарству, а у мањем обиму на лову и риболову, на шта указује плева у кућном лепу, као и чести налази животињских костију. Већећа фарма у бубањско-хұмској керамици је благо профилисана

**Бубањско-хұмска група
(Бубањ — Хұм II),
(око 3100 — 2900. године пре н. е.)**

здела, украшена мрежастим мотивом. Велики судови се украшавају урезаним линијама и барботин-техником, а судови — питоси — рељефним тракама.

Бубањско-хумска група у средњем Поморављу одаје слику културе која није у потпуности стекла одлике једне културе металног доба, због чега се она с правом сматра једном од прелазних трупа из каменог у метално доба.

Баденска култура (око 2900 — 2800. године пре н. е.)

Пресудан утицај на развој културе прелазног периода из каменог у метално доба имала је баденска култура, која у ове крајеве стиже од средњоевропског простора. За разлику од Паноније, која је била преплављена овом културом. Поморавље се нашло на удару само једног краткотрајног продора баденске културе у дубину Балканског полуострва, као што потврђују неки локалитети у околини Ниша и Светозарева.

Елементи баденске културе су малобројни, па ипак они документују присуство културе која је проузроковала распадање бубањско-хумских заједница у Поморављу.

Костолачка култура (око 2700 — 2200. године пре н. е.)

Локалитети у Остриковцу и Светозареву потврђују се да из културне базе у којој се јасно распознају елементи бубањско-хумске групе, баденске и коцофени културе формира костолачка култура.

Насеље костолачке културе у Остриковцу налази се на истом месту на коме се налазило насеље бубањско-хумске групе, што указује на то да је живот у средњем Поморављу и у тој костолачкој културе текао у истим условима и са истим афинитетима као у време бубањско-хумске групе. Стамбени објекти су слични стаништима бубањско-хумске групе.

Изузев неколико фрагмената жрвићева, друга оруђа нису пронађена. Интересантно је да се нагло смањио и број ножева од кремена. Налази плеве у кућном лепту и бројне животињске кости сведоче да у

економском погледу, у односу на бубањско-хумску групу, није било већих промена. Једино би недостатак кремених ножева индиректно указивао на значајнију производњу металних оруђа у оквиру костолачке културе.

У костолачкој керамици најчешће се јављају зделе, амфоре, шоље и питоси. Међу зделама се истичу две врсте: здела са полулоптастим трбухом и цилиндричним или коничним вратом, и коничне зделе благо посувраћеног обода. На зделама се најчешће украсавају најиступренији појас трбуха и део испод обода.

Најомиљенији су мотиви шрафираних троуглова и четвороуглова, најчешће у виду фризова. Често се срећу метопе испуњене убодима или цик-цак линијама. На амфорама се посебно богато украсава горњи део врата — наизменично се смењују траке испуњене различитим украсним мотивима. У каснијим фазама, вероватно под утицајем вучедолске културе, на амфорама се јављају тунеласте дршке, које постaju предмет богатог украсавања. Међу шољама најкарактеристичније су one са шиљатим дном. Судови већих димензија искључиво су укraшени рељефним тракама.

Одсуство култних објеката онемогућава увид у духовни живот носилаца ове културе, али је сасвим сигурно да се он разликује од духовног живота претходног периода.

БРОНЗАНО ДОБА (око 2200 — 1250. године пре н. е.) РАНО БРОНЗАНО ДОБА (око 2200 — 1700. године пре н. е.)

Бубањско-хумска група III

У рано бронзано доба у средњем Поморављу су присутни налази бубањско-хумске групе III и винковачке културе.

Насеља су подизана на речним терасама или на благим узвишењима, као што је случај у Мајуру, Бресју и Рашевици. Од поменутих насеља једино је у Мајуру извршено мање заштитно ископавање, када је откривена једна веома богата културна (можна и култна) јама, са око тридесетак судова који су могли да буду реконструисани.

Од оруђа откријено је више коничних пришљенака и неколико тегова у облику пирамиде.

Обиље животињских костију, међу којима су заступљене и кости домаћих животиња, као и неколико питоса, откривених у поменој јами, јасно показују да се економика ове групе заснива на лову и сточарству. Водећа форма у посуђу је пехар са две тракасте дршке, које не прелазе ниво обода. Пехари имају дуг, по средини сужен врат, и лоптаст или биконичан трбух. Фактура им је фина а боја најчешће смеђа. Зделе се ретко јављају и углавном су полулоптастог облика. Питоси се обликују фином профилацијом и змијоликим рељефним украсима на врату.

Винковачка култура (око 1900 — 1700. године пре н. е.)

На даљи ток бронзаног доба у средњем Поморављу, пресудно је утицала винковачка култура, која у археологији обележава појаву раног бронзаног доба у Славонији и Срему. Богати налази на локалитету у Остриковицу показују да је и ова

јодручје у унутрашњости Балкана шло рано у круг винковачке културе. Стамбени објекти су надземног сарактера, али је сваки од њих имао и свој укопани део — јаму (оставу) тречника који износи више од једног метра. Поједине од ових јама, с обзиром на величину и равну основу, могле су да служе и за становање. Јидови су били од прућа, облепљени ћлатом. Блатни премаз је фино израђен, тако да су јидови били јавни.

У оруђа, у Остриковцу су откривени керамички пршиљенци, тегови, коштане ћлатке, брусови и жрвићеви. Срећу се јолулопасти, конични и биконични пршиљенци са вертикалним отвором. Гегови су у облику купе. Од кости су израђивана шила. Брусови и жрвићеви су неодређених облика.

Экономика винковачке културе задржала је одлике осталих култура прелазног периода и бубањско-хумске групе III. Поред пољопривреде и точарства, које несумњиво документују лева у кућном лепу, питоси, жрвићеви и кости домаћих животиња, присутан је лов и риболов. Поготово је био омиљен лов на јелена, чије се ѡости и рогови често срећу.

Керамика углавном потиче из атворених целина — јама. Поред типичних форми винковачке културе, реће се и керамика која истовремено показује одлике винковачке, бубањско-хумске и ватинске културе. Од типичног инвентара винковачке културе заступљени су: конични ћехари наглашене висине, са благо разгрнутим ободом, испод кога се налазе две мале, хоризонтално изобушене дршке; пехари са једном или две дршке, и питоси, благо

профилисани, украшени барботином. Међу зделама су најзаступљеније оне са разгрнутим ободом и биконичним трбухом. Зависно од профилације обода и трбуха среће се читав низ варијанти ових здела.

Старији период средњег бронзаног доба у средњем Поморављу карактерише настанак и развој ватинске (или протоватинске) културе.

Елементи ватинске културе заступљени су на три локалитета: у Мајуру, на истом месту где је откривена и јама бубањско-хумске групе III; у Светозареву, на Сариној међи; и у Остриковцу, на локалитету Була, где се они спорадично срећу у јамама винковачке културе. Несумњиви афинитети, које посебно показује керамика ове фазе ватинске културе, према керамици бубањско-хумске групе III и винковачке културе, јасно упућују где треба тражити порекло ове културе развијеног бронзаног доба.

Насеља ватинске културе подизана су на речним терасама, са којих се најлакше контролишу оближњи путеви. Стамбени објекти ватинске културе, откривени на Сариној међи, слични су стаништима винковачке културе у Остриковцу — имају надземни и укопани део.

Откривена оруђа су израђивана од камена, кости и керамике. Од камена су прављени жрвићеви и брусови, а срећу се, иако врло ретко, велики четвртасти ножеви од кремена.

Најчешће су коштане игле, од којих неке имају посебно обликоване ушице. Пршиљенци за вретена су израђивани од печене земље, најчешће су биконичног облика, мада има коничних и лоптastих.

Појавом ватинске културе, у средњем Поморављу почиње масовнија производња каменог оружја — чекића са отворм за држање.

РАЗВИЈЕНО БРОНЗАНО ДОБА (око 1700 — 1250. године пре н. е.)

**Ватинска култура
(око 1700 — 1500. године пре н. е.)**

Присуство костију, домаћих и дивљих животиња, затим питоса и жрвњева, сведочи о даљем економском континuitету, карактеристичном за почетак металног доба.

Керамика ове фазе ватинске културе показује несумњиве везе са културама претходног периода — бубањско-хумском и винковачком — али се јављају и нови елементи.

Карактеристична новина, на основу које се идентификује ватинска керамика, јесу полукружна, трапезаста или троугаона проширења на ободу. Бубањско-хумски утицај се огледа у производњи пехара са две тракасте дршке, затим у фактури неких судова и њиховој боји, док се утицај винковачке културе осећа на профилијацији низа судова, изванредној фактури, углачаним зидовима и црној или тамносивој боји. Значајна новост су двојни судови са биконичним реципијентима.

Даља еволуција ватинске културе у средњем Поморављу била је прекинута средином II миленијума, појавом такозване параћинске групе. На Сариној меби у Светозареву потврђен је контакт између носилаца ватинске и параћинске групе. Последица овог контакта била је ишчезавање ватинске културе са овог подручја.

Параћинска група (око 1500 — 1250. године пре н. е.)

Параћинска група репрезентује периферну групу културе бронзаног доба карпатског подручја. Ова култура, међутим, на овом подручју доживљава значајне промене, које се прате на бројним локалитетима.

Изузев на Сариној меби у Светозареву, у овом крају није никде констатовано насеље параћинске групе. И насеље на Сариној меби изгледа да је било сезонског карактера, с обзиром на мали број археолошких налаза.

Носиоци параћинске групе су преузели стамбене објекте од претходне заједнице на овом локалитету, објекте који су имали надземни и укопани дес.

Највише података о параћинској групи пружају некрополе — градови мртвих на неки начин, постају и градови живих — једина места на којима се, приликом погребних ритуала, сакупљала шира заједница и на којима се одвијао неки значајнији друштвени живот. До сада је на овом подручју констатовано педесетак некропола, од којих оне у Рајкињу, Парагину, Деспотовцу, Доњем Штипљу, Доњем Рачнику и Дворишту, захваталају површину од више хектара. Носиоци параћинске групе спаљивали су покојнике а њихов пепео стављали у урне, које су укопавали у земљу.

Уочава се неколико врста конструкција у које се положу урне и прилози. То је најчешће обична ѡама, али се често јављају и конструкције од камених плоча и кружни венци од облутака. Свакако да различите конструкције гробова одговарају различитим временским фазама параћинске групе.

Изузев неколико пришљенака од печење земље, друга оруђа нису откриvana. Оружје се релативно често јавља као прилог у гробовима, и то камене секире и чекићи са отворима

за држаље. Својим обликом, секире подражавају бронзане узоре, што се нарочито лепо види по рељефним ребрима на странама сечива. Чекићи се јављају у више облика, али су најтипичнији они лоптастог облика. Непостојање сталих насеља и карактер целокупног инвентара недвосмислено указују да је параћинска група изразито сточарска. Несумњиво је да су носиоци параћинске групе дошли у средње Поморавље кад су већ добро познавали технологију бронзе, што доказују бројни украсни предмети, откривени као прилог у гробовима, најчешће у самим урнама. Најзаступљенији су, међу украсним предметима, наруквице од двоструке жице, затим дугачке игле кружног пресека, дводелни привесци од спирално увијене жице, привесци у облику осмице, од жице четвороугаоног пресека, плочице у облику делтоида, украшене уgravirаним орнаментима итд. Керамика параћинске групе је лопте фактуре и рђаво је печена. Осим урни, честе су шоље и зделе. Постоје две основне врсте урпи: биконичне, са конусним вратом и пластичном траком на најиступенијем делу грбуха, и биконичне урне, украшене испупчењима на месту где се спајају копуси. Код обе варијант срећу се и дршке на споју конуса; код прве групе дршке имају вертикални отвор, а код друге врсте — хоризонтални отвор. Судови типа урни откривени су на насељу параћинске групе на Сариној меби у Светозареву, као судови кућног инвентара. У гробовима су, као прилог, нађене коничне шоље, на којима се, у горњем делу дршке, налази лутметасто испупчење. Зделе се јављају у два облика: полулоптасте зделе и зделе са конусним вратом. Нешто ређе се јављају двојни судови. Судови на којима се среће канеловани украс су познија појава у параћинској култури и сигурно су једнак првих контаката параћинске групе са средњоевропским културама поља са урнама, из периода прелаза из бронзаног у гвоздено доба.

ПРЕЛАЗНИ ПЕРИОД ИЗ БРОНЗАНОГ У ГВОЗДЕНО ДОБА

културе поља са урнама
(око 12500 — 800. године пре н. е.)

Даљи ток параћинске културе у средњем Поморављу био је прекинут најездом носилаца такозване културе поља са урнама, који, у свом силовитом походу из средње Европе према Грчкој и Близком истоку, пролазе кроз средње Поморавље. Инвазија ове културе била је пропраћена рушењем многих културних средишта у Егеји и источном Медитерану, између осталих: Микене, Конососа, Троје, као и хетитске државе. Уједно, то је прва популација из континенталног дела Европе коју помињу писани споменици (натписи из доба Меренпаха и Рамзеса III). Ови догађаји су нашли свој одраз у легендама о доласку Дораца у Грчку, с којима почиње најблиставији период грчке историје, и у епу о тројанском рату — Илијади.

Најазишта овог периода у средњем Поморављу потврђују да се процес проридирања културе поља са урнама према југу Балканског полуострва одвијао у више сукцесивних таласа. Проридирање према југу

Балкана започеле су заједнице са северозападног обода панонске низије (културе типа Бајердорф — Велатице), а нешто касније према југу крећу и заједнице из источног дела Паноније (група Гава).

У непосредној близини Светозарева откривено је десетак насеља, из овог периода, од којих је делимично истражено само насеље на Сариној меби.

Насеља у средњем Поморављу потврђују да су се носиоци културе поља са урнама на свом путу према југу задржавали на појединим

местима, и, чак, створили трајне заједнице.

За настањивање су одабиране речне терасе знатније површине, са којих се најлакше контролишу путеви. На Сариној меби је откривено више стамбених објеката. У старијој фази карактеристични су објекти великих димензија, који, поред надземног дела, имају и укопан део. У неким случајевима, као што поуздано доказују археолошки налази, у оквиру једог стамбеног објекта налазила су се по два укопана дела. Један од тих укопаних делова је конусног а други цилиндричног облика. Укопани делови објекта су знатних димензија и имају равну основу. У њима су се налазиле пећи облепљене керамичким плочама. За подупирање кровне конструкције служили су дрвени стубови. У једној јами је откривено више слојева пепела, између којих се налазила набијена земља. Ови слојеви су представљали обновљене подове. С појавом Гава групе, на Сариној меби се граде надземни објекти, површине око 50 метара квадратних.

Посебна карактеристика ове културе су велике некрополе — поља са урнама, због којих је и сама култура добила назив. Судећи по бројним прилозима у гробовима, изгледа да је спаљивање покојника и полагање урне пратио врло сложен ритуал.

Од оруђа су најчешћи велики и лепо обликовани жрвњеви, ситна коштана оруђа и велики керамички тегови, у облику четворострane зарубљене пирамиде.

Украсни предмети сведоче и о високом нивоу познавања технологије бронзе.

Посебно су лепо обликоване и укraшene бронзане игле које су откријене на Сариној меби. Поред врlo једноставних, кружног и четвороугаоног пресека, срећу се и фино обликоване и богато укraшene игле, као што је случај са онима које имају биконичну главу укraшenu хоризонталним линијама и иглама вртенастог облика, чија је глава богато уkraшena урезаним линијама. Археолошки налази потврђују три вида привређивања; сточарству, земљорадњу и металургију. Вероватно у тој сложеној структури економије треба тражити и узроке покрета културе поља са урнама према урбаним цивилизацијама источног Средоземља. Наиме, сасвим је сигурно да је сложена структура привређивања створила услове и за значајно друштвено диференцирање на основу поседовања одревених добара, пре свега производа трајније вредности — скupoцених предмета од метала. Пошто су потребе за тим добрима биле веће од могућности производних снага и тла, носиоци културе поља са урнама су кренули у пљачкашки поход ка средиштима у којима је тих добара било — према Грчкој и источномедитеранским цивилизацијама, како би се процес друштвеног развоја наставио.

У керамици су заступљене: зделе, шоље, пехари, »урне« и питоси. Зделе најчешће имају фасетиран обод, а срећу се и примерци са тордираним ободима (»турбан« зделе). Међу шољама су најкарактеристичније оне чији је део на коме се налази дршка благо увучен у унутрашњост суда. Најрепрезентативније делују велики пехари са елипсоидно развученим

трубуком, танким зидовима фине фактуре и црно углачане површине. Као украс на њима се налазе канелуре и брадавичаста испупчења, уоквирена концентричним канелурама. Мањи пехари могу бити укraшeni урезаном орнаментиком — цик-цак линијама или вертикалним зарезима. »Урне« имају конусни врат и биконични трубук. На њима се укraшava врат, најчешћe хоризонталним или лучним канелурама, и трубук, где се изводе вертикалне или коse канелуре. И на »урнама« се јавља рељефна декорација — испупчења окружена канелурама. Судови типа урни налазе се у инвентару за свакодневну употребу. Питоси су благо профилисани и на најиступенијем делу трубуха најчешћe имају рељефну траку као ојачање и украс. Јављају се и крушколики питоси, са кратким и конусним вратом. На прелазним деловима обода у врат и врата у трубух налазе се рељефне траке прекривене косим зарезима. Ретко се јављају питоси чији је горњи конус укraшен метопама испуњеним жљебовима. Плоче које су служиле за облагање пећи биле су различитог облика, зависно од места на коме су се налазиле, и имале су рељефне траке уз ивице.

Благодарећи извесном броју заједница културе поља са урнама, које су одступиле од општег правца кретања читаве културе и честаниле се у средњем Поморављу, у културно наслеђе свог краја укључила се једна прогресивна култура, која ће пресудно утицати на културне токове прве половине последњег миленијума старе ере.

СТАРИЈЕ ГВОЗДЕНО ДОБА (VIII — IV век пре н. е.)

Култура старијег гвозденог доба средњег Поморавља развија се из културне и етничке базе формиране у претходном културном периоду. У развоју старијег гвозденог доба, на овом подручју, јочавају се три фазе. Најстарија, коју карактерише нагло повећање броја насеља и даља еволуција свих основних форми претходне културе, средња фаза, када култура старијег гвозденог доба кулминира у свим својим елементима, и позна, коју карактерише настанак и развој трибалске културе.

У старијем периоду насеља се подижу недалеко од места на којима су се налазиле насеобине културе поља са урнама, да би ускоро била измештена на природно обезбеђене брежуљке. Најразвијенија и позна фаза заступљене су на равничарским локацијама. Посебно су интересантна насеља на брежуљцима — градине, као што је случај у Ланишту и Остриковцу, где се јављају импозантни земљани бедеми, високи више од 5 м. Насеља су тако размештена да контролишу све путеве који воде у долину Велике Мораве. Станишта су надземна. Зидови су од кола премазаног блатом.

Покојници су спаљивани а пепео је стављан у урне, које су укопаване у земљу. У гроб су стављани и прилози, најчешће метални предмети или посуђе, као што је утврђено у Мајуру.

Оруђа и оружје су израђивани од метала, камена и кости. У старијој фази културе сразмерно се често јављају оружја и оруђа израђена од камена. Међутим, форме су им такве да показују утицај одговарајућих предмета израђених од метала. У

најразвијенијој фази културе нагло се повећава производња оруђа и оружја од гвожђа: секира, длета, ножева и неких ситнијих инструмената.

Жрвићеви су израђени од чврстог камена и правилног су облика. Од кости су израђиване дршке за ножеве и алатке за плетење мрежа.

Инструменти за украсавање посуђа, израђују се од керамике.

Археолошки налази потврђују да је економика старијег гвозденог доба задржала обележја културе поља са урнама, изузев што се уместо металургије бронзе сада јавља металургија гвожђа. Украсни предмети, прстење и привесци, и даље се израђују од бронзе.

Керамичко посуђе је фине фактуре, изузев лонаца и питоса. Судови су задржали основне облике претходне културе, али се на њима срећу неке нове форме украсавања, као што је случај са »S« орнаментиком, линијама изведеним зупчастим инструментом и још неким мотивима.

У каснијим фазама културе, из поменуте орнаментике развијају се нови облици украсавања, чији је основни елемент и главна карактеристика тремолирана линија, која представља сажимање »S« орнаментике и линије изведене зупчастим инструментом. Посебно су богато украсене велике полуулопасте зделе и »урнек«, као и керамички поклопци. Пред крај ове фазе нагло се смањује примена урезаног украса.

Поново је заступљена канелована декорација, из које се и развио читав украсни стил старијег гвозденог доба. Интересантно је да се репрезентативни објекти, као што су велике

полулоптасте зделе и »урне«, јављају само на неколико локалитета од укупно педесетак налазишта ове културе, што доказује да је постојао различит статус поједињих заједница у средњем Поморављу и да је у читавом друштву настало значајно раслојавање. Више елемената ове фазе старијег гвозденог доба (распоред насеља, заједнички пашњаци, заједничка одбрана, металургија, различит статус поједињих заједница, итд.) указују да се већ у овом периоду мора рачунати са солидном организацијом друштва на широј територији, која је имала задатак да обезбеди егзистенцију и прогрес заједнице у којој су већ постојали различити интереси.

У последњој етапи старијег гвозденог доба формирају се Трибали. Насеља су подизана на речним терасама и утврђеним градинама.

Судећи по извесним налазима са локалитета Матина циглана у Светозареву, станишта су била надземна, са зидовима од коља облепљеног блатом. Покрај њих налази се на јаме за отпадке.

У средњем Поморављу није констатована некропола нити појединачни гробови из овог периода, па се сви подаци о сахрањивању заснивају на налазима из једног уништеног грбса. Два копља, један нож, који је имао каније, као и неколико фрагмената веће посуде, отварају могућност да се заиста ради о гробу.

Оруђа из овог периода су непозната, изузев неколико жрвићева, али су зато налази оружја поготову копаља, чести. Најкарактеристичнији облик

трибалског оружја је гвоздено копље са наглашеним ребрима на листу. Ножеви припадају типу такозваних „кривих ножева“. Оружје се искључиво среће на градинским локацијама, што индиректно указује на то који је слој трибалског друштва живео у утврђењима.

Украсни и култни предмети су израђивани од сребра и бронзе. Украси од сребра најчешћи су на градинама а они од бронзе — на равничарским насељима. Посебно вредне објекте чине сребрне змијолике фибуле и сребрни појасеви типа „мраморац“. Наруквице од двоструке жице, са тордираном главом, у несумњивој су вези са сличним предметима из претходне културе, што наводи на помисао да је становништво у равницама, које се бавило пољопривредом, по пореклу везано за популацију старијег гвозденог доба са овог подручја.

Објекти од сребра су несумњиво рађени по укусу одређеног слоја домаћег становништва, али је сасвим извесно да су их радили грчки мајстори. Симболи на тим објектима — двојна секира, испупчења у облику сунчевог диска и змијолике представе — указују на везу тих објеката са култом Сунца. У односу на сличне предмете из осталих делова Балкана, сребрне објекти из овог дела Поморавља одликује величина и квалитет израде.

У трибалској керамици се разликују две врсте: груба и фини. Груба керамика је очигледно везана за старији период трибалске културе. Основне су јој карактеристике блага профилација и рељефни украс —

траке украшене цик-цак линијама. Млађу керамику на трибалским насељима одликује утицај грчке керамике. Посебно су чести судови типа скифоса.

Уз помоћ археолошких налаза из средњег Поморавља могу да се локализују и потврде извесни наводи из античких докумената, који се односе на Трибалае, али неки и да се демантују. Тако, на пример, нема сумње да је „трибалска равница“ захватала и овај део Поморавља од споја Јужне и Западне Мораве до Багрданског теснаца. С друге стране висока културна достигнућа, потврђена скupoценим објектима од племенитог метала и лепо обликовано оружје демантују очигледно пристрасне вести о Трибалима као примитивном народу, склоном разврату и лагодном животу.

Иако трибалска историја није доволно истражена, сасвим је сигурно да се ради о веома развијеном праисторијском друштву са класним обележјима. Већ на први поглед уочава се разлика између насеља и археолошког материјала који се срећу на брдовитим и равничарским деловима средњег Поморавља. Утврђена насеља, оружје и скupoцени накит указују да су на градским насељима живели војници и они који су бринули о организацији читавог друштва. На другој страни, керамичко посуђе и скромни објекти за укraшавање, потврђују да је на равничарским насељима живело становништво које се бавило пољопривредом.

Даљи развој аутохтоних народа је прекинут најездом Келта, у првој половини III века старе ере.

МЛАДЕ ГВОЗДЕНО ДОБА (III — I век пре н. е.)

У средњем Поморављу прати се само онај део историје Келта који се односи на период после келтског пораза код Делфа, 279. године пре н. е. За келтску културу на овом подручју карактеристична су два хронолошка и културна раздобља, и то: старији период, кад се култура јавља у свом чистом облику, и млађи период кад се келтска култура, у великој мери, прожима са дачком културом.

На овој територији констатовано је више насеља, али је само делимично истражено насеље на Црвеној ливади у Светозареву, које се односи на каснији период келтске културе. Нека друга насеља, чини се, као што је случај у Мајуру и Доњем Штишљу, везана су за старији период, када се келтска култура јавља самостално.

Келтска насеља у средњем Поморављу налазе се на местима где су се налазила остала насеља у гвоздено доба. Величина им је знатна, али је културни слој, мада врло изразит, танак.

Изузев минијатурног гвозденог алата и камених жрвићева, друга оруђа нису откривена. Оружје се сразмерно често јавља, и то копља и мачеви. Копља су издуженог облика. Мачеви су обрађени врло вешто, а на њима се налази и украс.

Од украсних предмета најчешће су бронзане фибуле, међу којима постоје две врсте: са широким луком, на коме се изводе урезани орнаменти, и фибуле са посувраћеном ногом и главом у облику опруге.

С доласком Келта, у овом подручју почине да се производи керамика на витлу. Посуђе има танке зидове, фину

фактуре и најчешће је светлосиве боје. Јављају се и судови премазани фином ентобом, на којој се изводе сликани мотиви. Велики судови — паноси — украшени су чешљастим инструментом.

Од I века старе ере у средњем Поморављу су присутнији елементи дачке културе, који су сигурно у вези са Бојребистиним освајањима, а касније, и масовном депортацијом Дачана коју су спровели Римљани. Из тог периода постоји читав низ насеља и некропола. Од насеља је делимично истражена Црвена ливада у Светозареву, а од некропола — некропола у Параћину.

На Цревној ливади је откривено више четвороугаоних основа дачких кућа, димензија 6 x 8 метара, које су имале кров на две воде и зидове од кола. Кровна конструкција је подупирана са 4—5 стубова, постављених по уздужној оси куће. Већина кућа је оријентисана у правцу исток — запад.

Улаз се налазио на источном делу. Покојнике су Дачани спаљивали а не постављали у урне, које су укопаване у земљу.

Изузев већег броја жрвићева и керамичких тегова, друга оруђа нису откривена.

По свему судећи, економика је задржала карактер претходне културе, али са смањеним обимом производње предмета од гвожђа.

Дачко посуђе је грубе фактуре и дебелих зидова. Најкарактеристичније су такозване „дачке шоље”, коничног облика, са грубо обликованом дршком. На неким шољама заступљен је мотив „јелове гранчице”. Пехари се ретко

МЛАДЕ КАМЕНО ДОБА — НЕОЛИТ

СТАРИИ НЕОЛИТ

Старчевачка култура

1 Пехар из Течића
инв. бр. 16801
H — 0,16 м

2 Суд из Дреновца
инв. бр. 8062
H — 0,10 м

3 Антропоморфна статујета
инв. бр. 4316
H — 0,06 м

4 Суд из Буковча
инв. бр. 4490
H — 0,18 м

5 Фигура бовида из Дреновца
инв. бр. 5413
H — 0,04 м

МЛАДИ НЕОЛИТ

Винчанска култура

6 Кремени нож из Својнова
инв. бр. 1707
H — 0,15 м

7 Здела из Дреновца
инв. бр. 4204
H — 0,065 м

8 Суд из Дреновца
инв. бр. 4202
H — 0,11 м

9 Суд из Дреновца
инв. бр. 6923
H — 0,24 м

10 Здела из Великог Поповића
инв. бр. 5676
H — 0,11 м

11 Суд из Дреновца
инв. бр. 5682
H — 0,29 м

12 Поклопац из Дреновца
инв. бр. 7742
H — 0,025 м

13 Просопоморфни поклопац из
Дреновца
инв. бр. 9149
H — 0,08 м

14 Антропоморфна фигурина из
Својнова
инв. бр. 5672
H — 0,25 м

15 »Моравка« из Дреновца
инв. бр. 5687
H — 0,30 м

16 Мајка са дететом из Дреновца
инв. бр. 5670
H — 0,20 м

17 Антропоморфна статујета из
Великог Поповића
инв. бр. 5358
H — 0,11 м

18 Антропоморфни суд из Дреновца
инв. бр. 5671
H — 0,07 м

19 Глава птице из Дреновца
инв. бр. 4223
H — 0,07 м

20 Фигура бика из Дреновца
инв. бр. 3273
H — 0,04 м

21 Жртвеник из Својнова
инв. бр. 10434
H — 0,13 м

22 Трипод из Својнова
инв. бр. 5673
H — 0,10 м

ПРЕЛАЗ ИЗ НЕОЛИТА У БРОНЗАНО ДОБА Кестолачка култура

23 Здела из Остриковца
инв. бр. 12402
H — 0,07 м

24 Здела из Остриковца
инв. бр. 12391
H — 0,09 м

25 Здела из Остриковца
инв. бр. 12373
H — 0,07 м

РАНО БРОНЗАНО ДОБА

Бубањско-хумска група (III)

26 Пехар из Мајура
инв. бр. 10082
H — 0,11 м

27 Пехар из Мајура
инв. бр. 10074
H — 0,13 м

28 Пехар из Мајура
инв. бр. 10084
H — 0,09 м

29 Пехар из Мајура
инв. бр. 10075
H — 0,13 м

Винковачка култура

30 Суд из Остриковца
инв. бр. 12685
H — 0,09 м

31 Суд из Остриковца
инв. бр. 12686
H — 0,10 м

32 Суд из Остриковца
инв. бр. 12568
H — 0,08 м

33 Пехар из Остриковца
инв. бр. 12684
H — 0,11 м

РАЗВИЈЕНО БРОНЗАНО ДОБА

34 Бронзана секира из Деспотовца
инв. бр. 521
Дужина 0,29 м

35 Бронзана секира из Мишевића
инв. бр. 1355
Дужина 0,06 м

36 Бронзана секира из Рековца
инв. бр. 1517
Дужина 0,16 м

37 Бронзана секира из Дражмировца
инв. бр. 10446
Дужина 0,175 м

Ватинска култура

38 Пехар из Мајура
инв. бр. 12186
H — 0,12 м

39 Пехар из Светозарева
инв. бр. 10472
H — 0,12 м

40 Здела из Дреновца
инв. бр. 8488
H — 0,11 м

Параћинска група

41 Урна из Рајкинца
инв. бр. 3380
H — 0,28 м

42 Урна из Рајкинца
инв. бр. 3382
H — 0,22 м

Урна из Дворишта
инв. бр. 783
H — 0,17 м

ПРЕЛАЗНИ ПЕРИОД ИЗ БРОНЗАНОГ У ГВОЗДЕНО ДОБА

44 Пехар из Мајура
инв. бр. 11942
H — 0,10 м

45 Пехар из Мајура
инв. бр. 5621
H — 0,15 м

46 Пришљенак из Мајура
инв. бр. 5625
Пречник 0,04 м

47 Бронзана гривна из
Доњег Штипља
инв. бр. 5669
Пречник 0,07 м

48 Бронзана гривна из
Горњег Штипља
инв. бр. 921
Пречник 0,09 м

49 Бронзани келт из Горњег Рачника
инв. бр. 412
Дужина 0,10 м

Култура поља са урнама

50 Шоља из Светозарева
H — 0,07 м

51 Пехар из Светозарева
инв. бр. 10543
H — 0,07 м

52 Пехар из Светозарева
инв. бр. 10722
H — 0,09 м

53 Суд из Светозарева
инв. бр. 10960
H — 0,27 м

54 Бронзана игла из Светозарева
инв. бр. 3816
H — 0,13 м

55 Бронзана игла из Светозарева
инв. бр. 11861
Дужина 0,14 м

СТАРИЈЕ ГВОЗДЕНО ДОБА

56 Пехар из Рибара
инв. бр. 1999
H — 0,13 м

57 Поклопац из Светозарева
инв. бр. 10270
Пречник 0,07 м

58 Гвоздена секира из Светозарева
инв. бр. 2911
Дужина 0,18 м

59 Сребрне фибуле из Мајура
(остава)
инв. бр. 1179, 1180, 1181
Дужина: 0,155; 0,155; 0,17 м

60 Копља и нож из Мајура (остава)
инв. бр. 1174, 1175, 1176
Дужина: 0,34; 0,26; 0,24 м

61 Шоља из Светозарева
инв. бр. 10906
H — 0,07 м

62 Сребрни појас из Батинице
H — 0,17 м

63 Бронзана наруквица из
Доњег Штипља
инв. бр. 918
Пречник 0,06 м

64 »Трачка« фибула из Светозарева
инв. бр. 3544
Дужина 0,04 м

МЛАДЕ ГВОЗДЕНО ДОБА

65 Гвоздени бодеж из Рековца
инв. бр. 13000
Дужина 0,51 м

66 Суд из Доњег Штипља
инв. бр. 963
H — 0,17 м

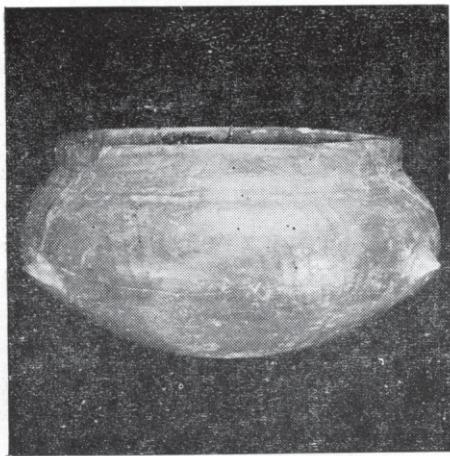
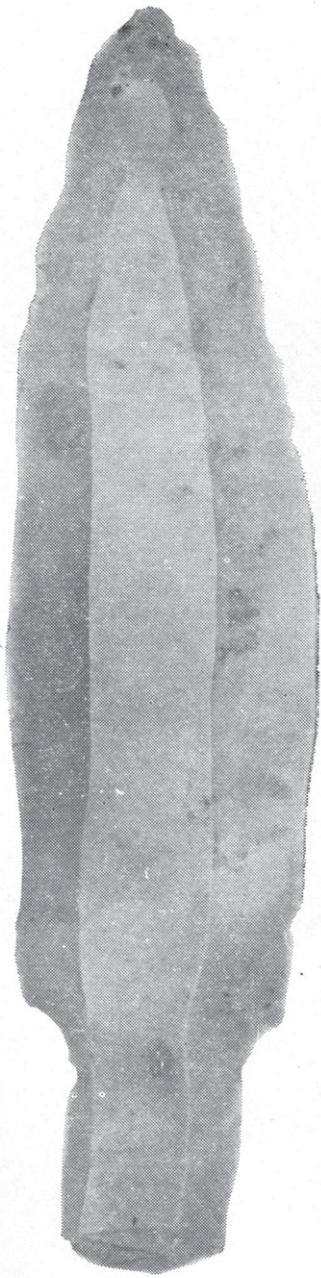
67 Бронзана фибула из Богалинаца
инв. бр. 116
Дужина 0,06 м

68 »Дачка« шоља из Светозарева
инв. бр. 10260
H — 0,08 м

69 Сребрне плоче из Светозарева
инв. бр. 3269, 3270
Пречник 0,045 ч

6

7

8

9

10

11

12

13

14

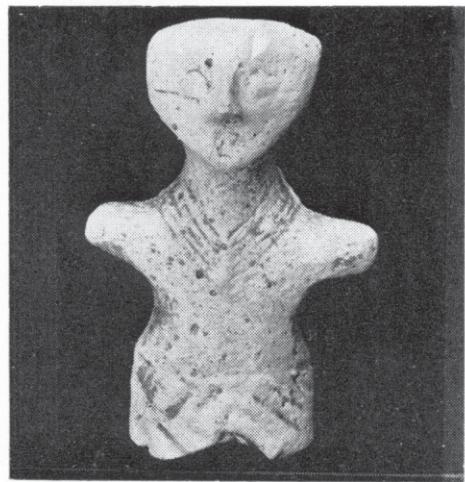

15

16

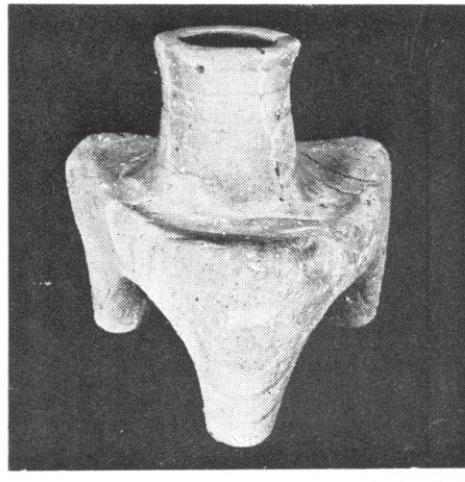

17

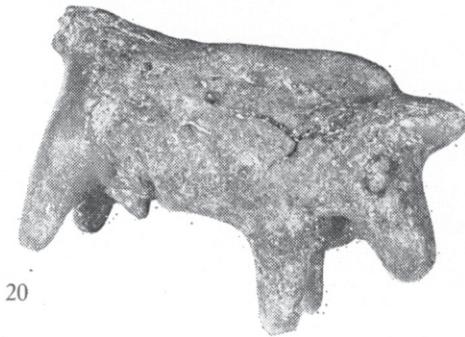
19

21

18

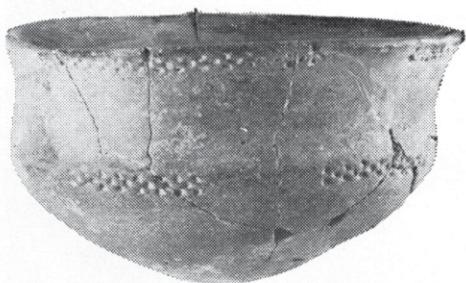

20

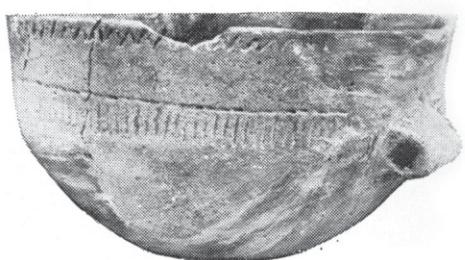

22

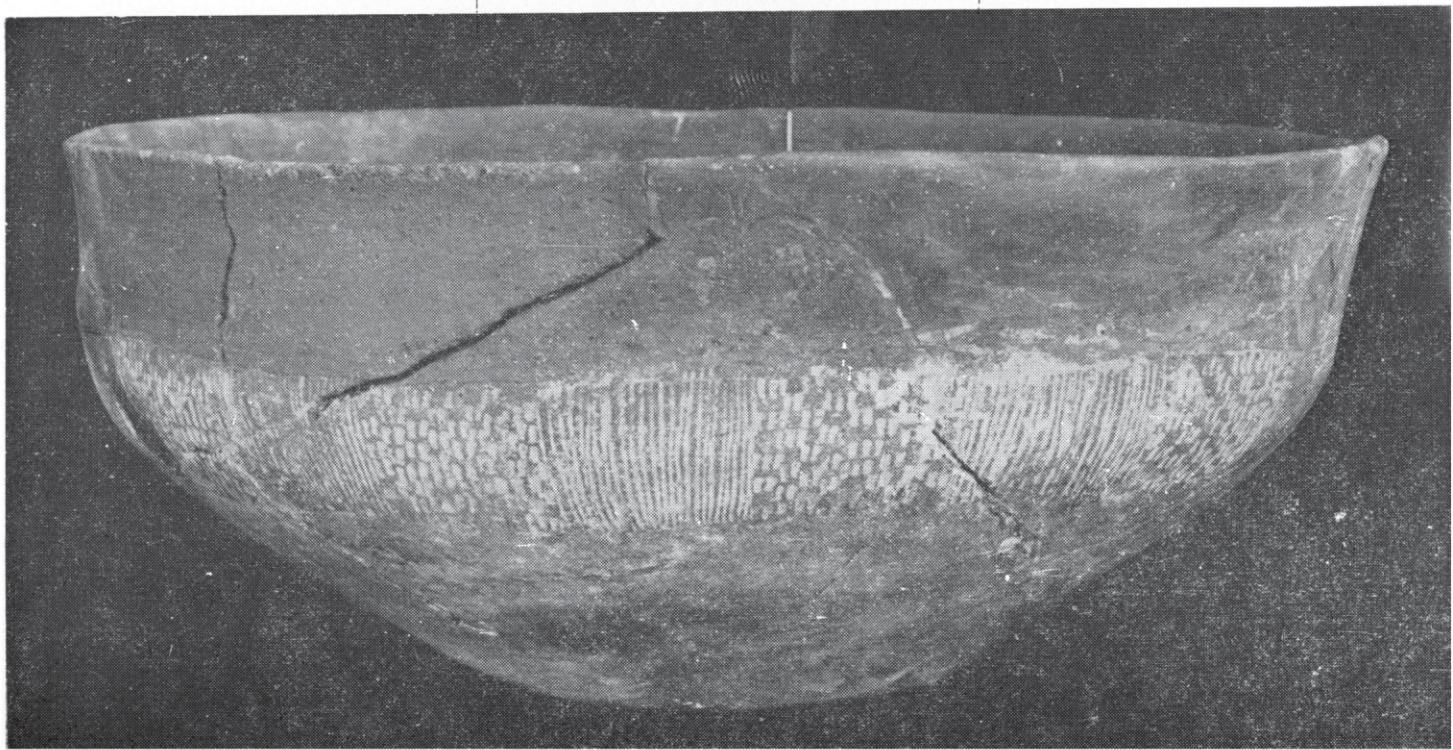
23

24

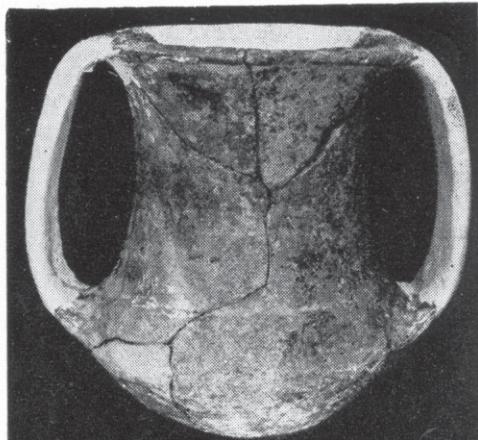
25

26

27

28

29

30

33

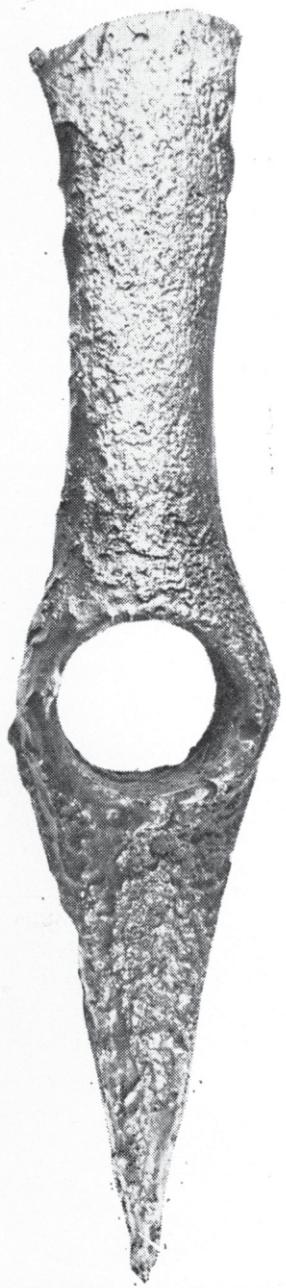
31

32

34

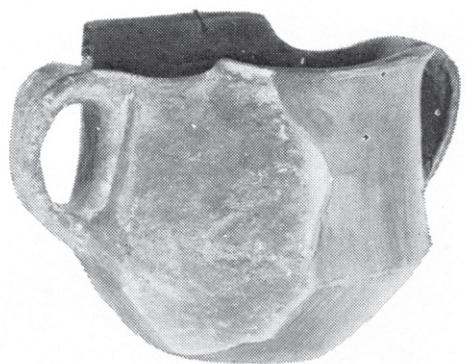
35

38

36

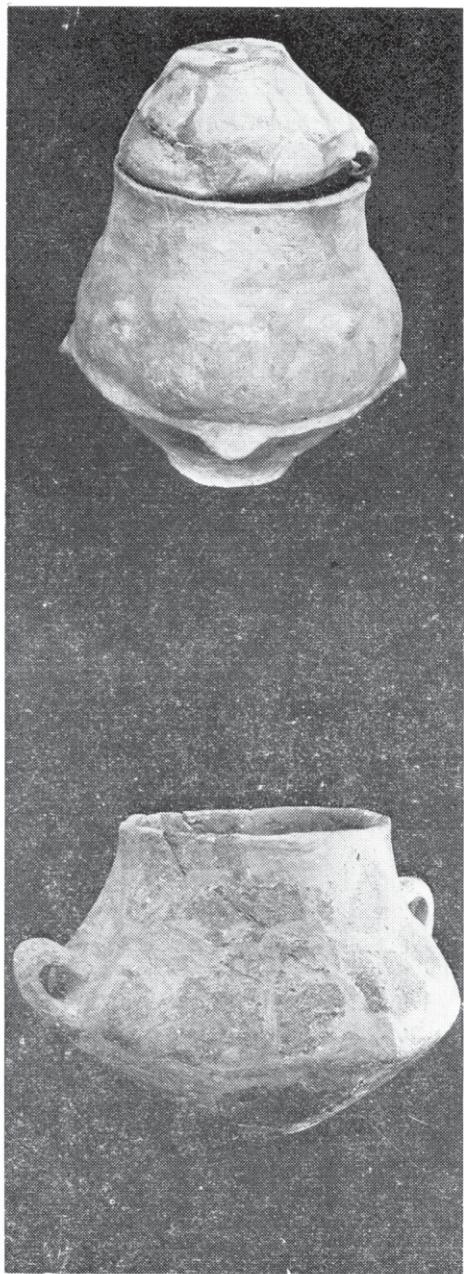
39

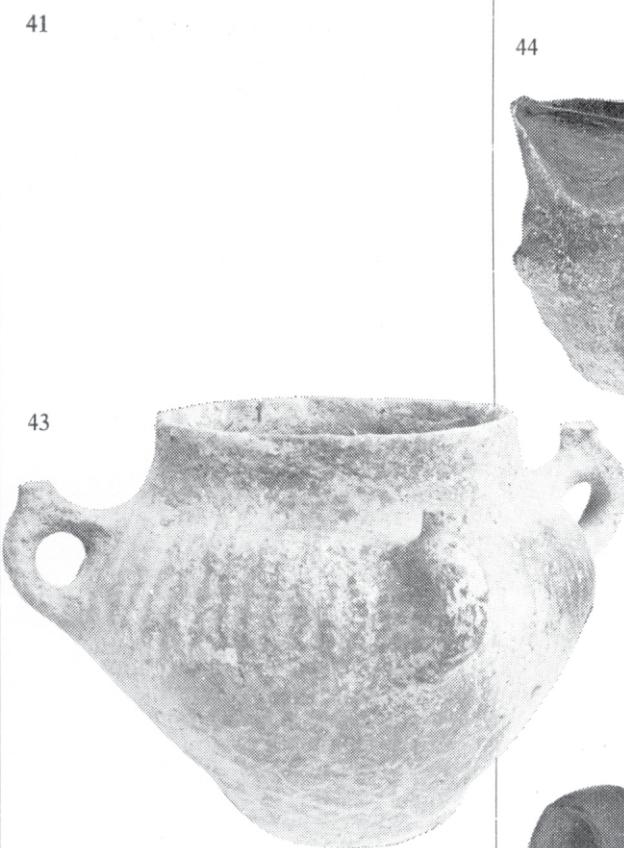
37

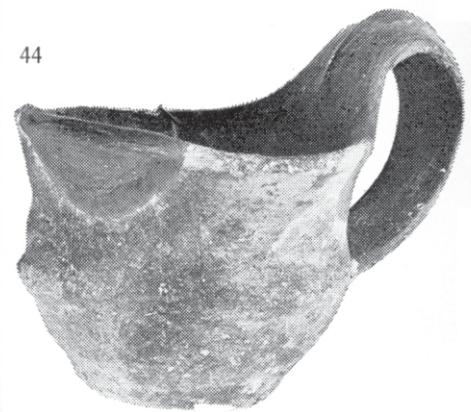
40

42

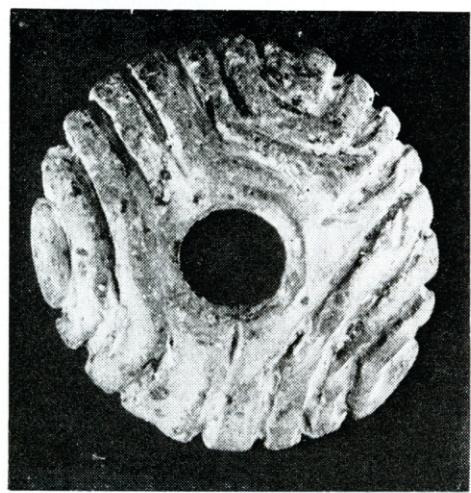
43

44

45

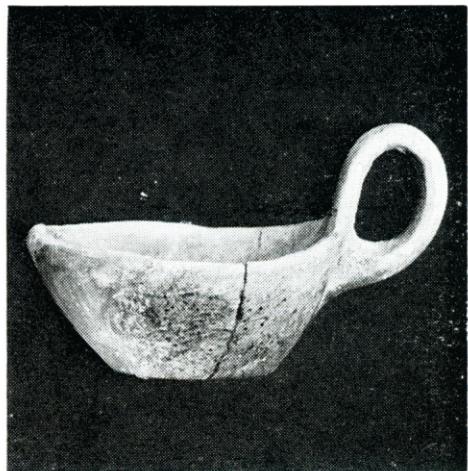

46

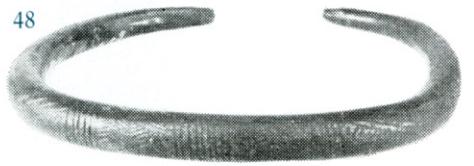
49

50

47

48

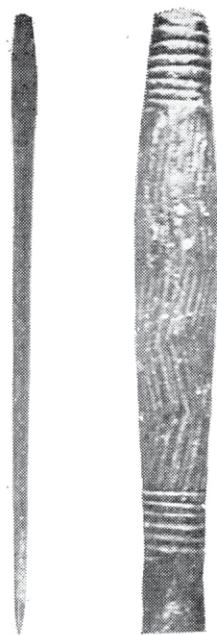
51

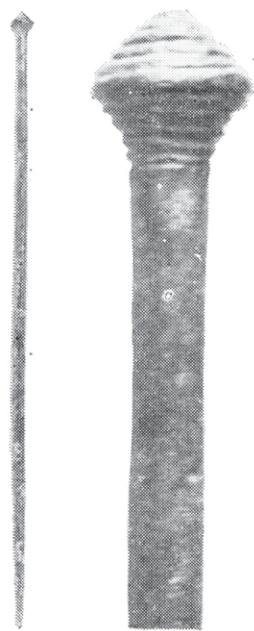
52

53

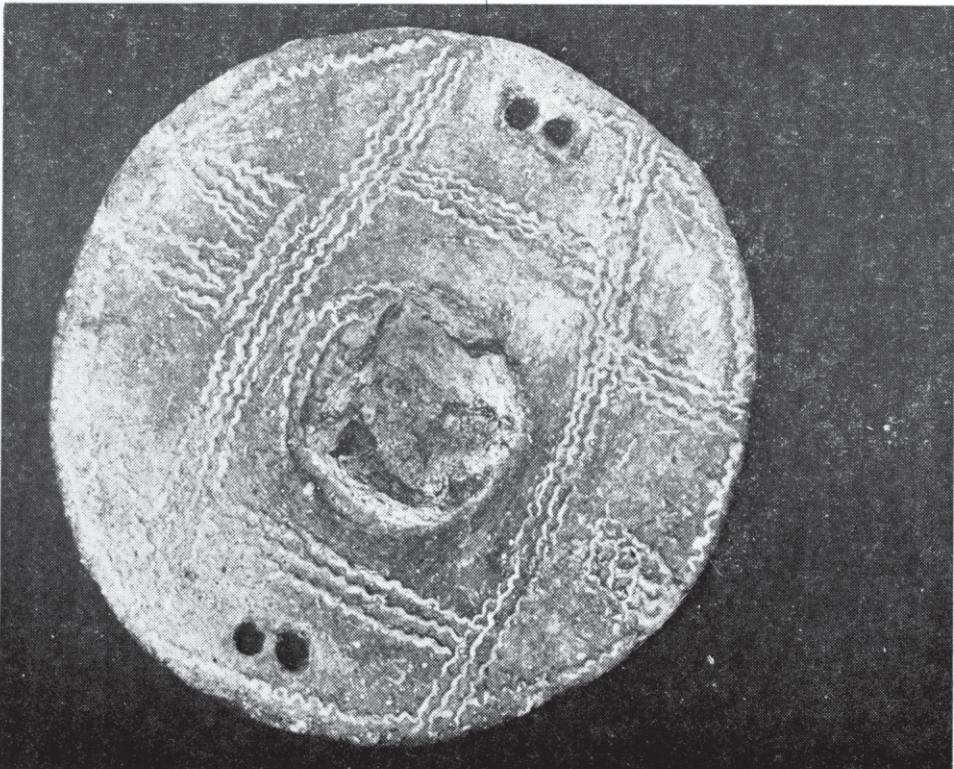
54

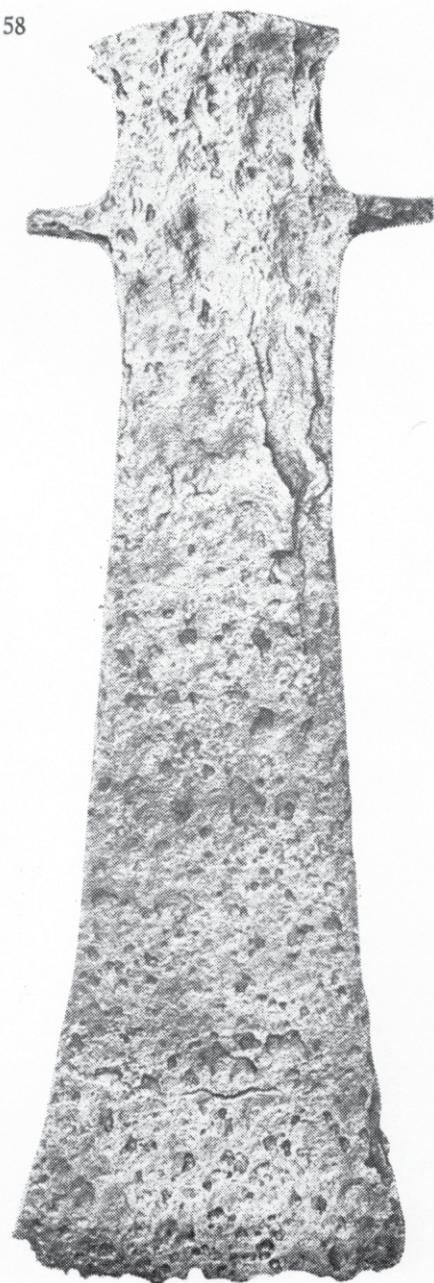
55

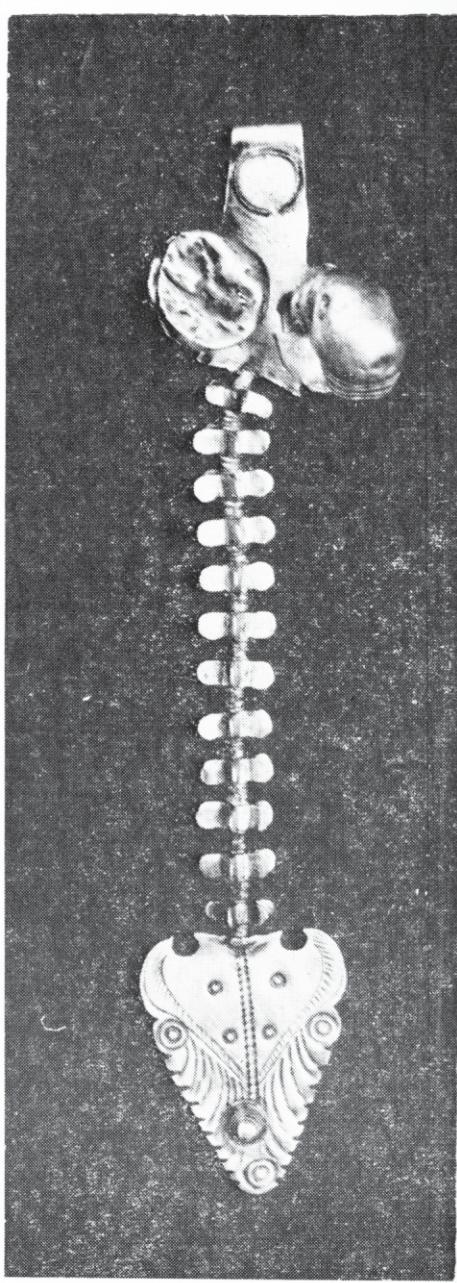
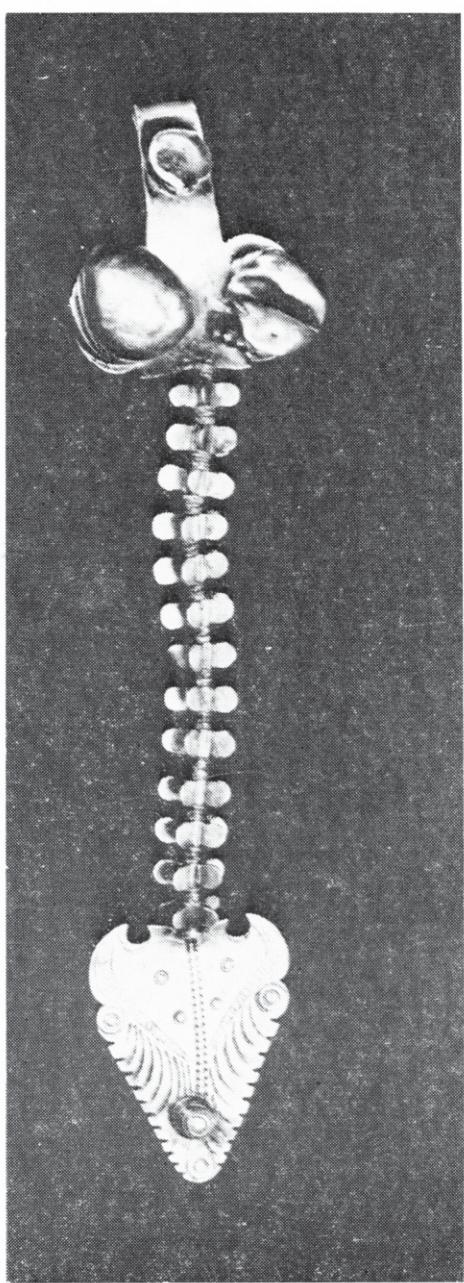
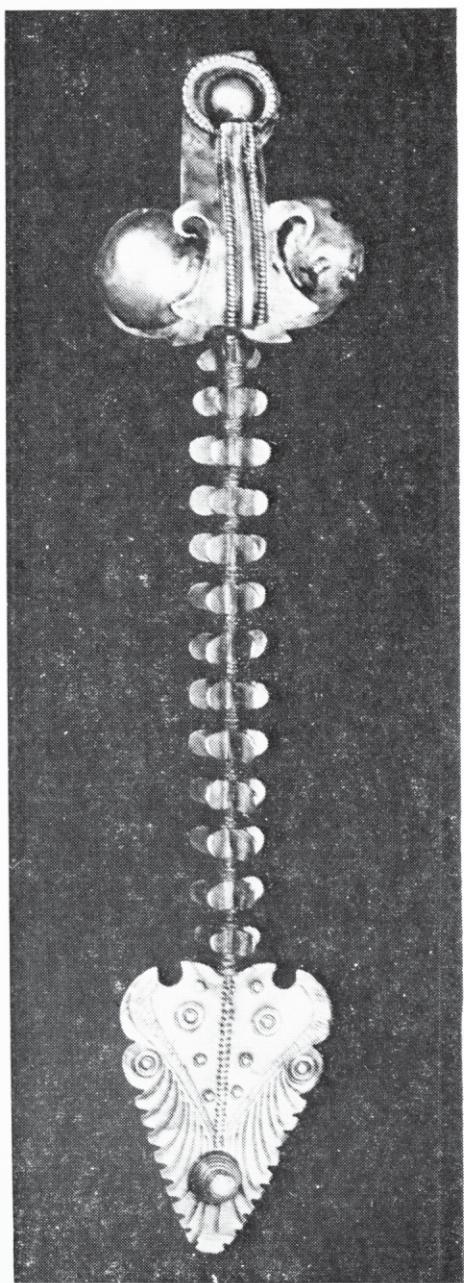
56

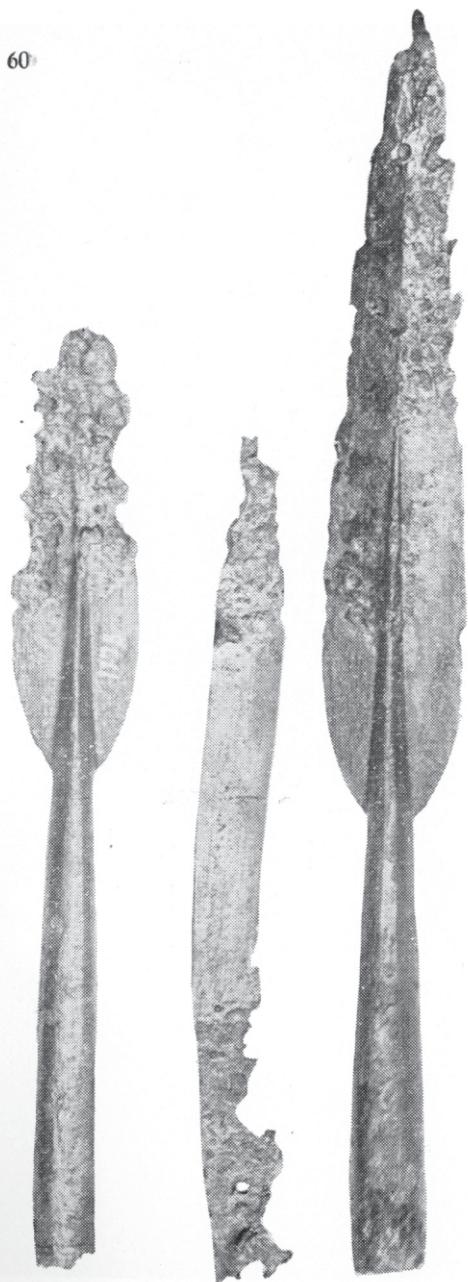
57

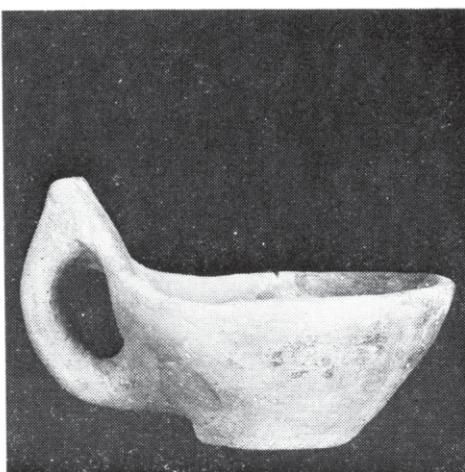
58

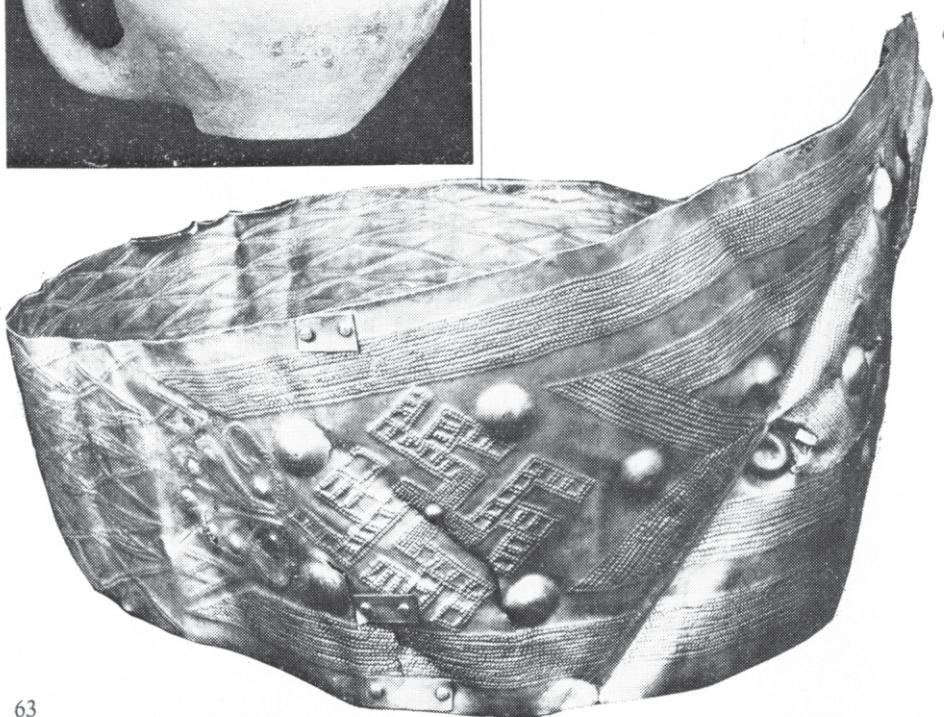
60

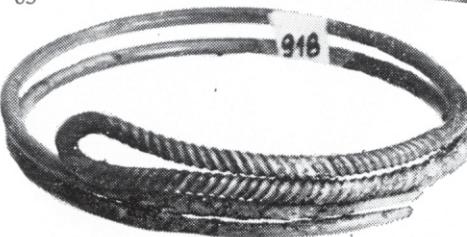
61

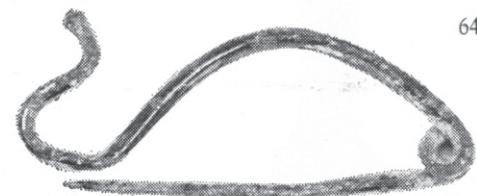
62

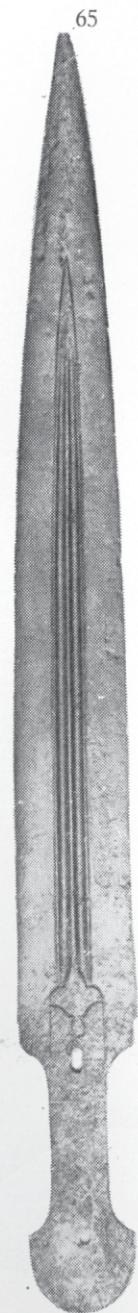

63

64

67

68

69

